

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.२.१ जगातील साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.२.२ जगातील विविध देशांतील साखर उद्योगाची प्रगती
- १.३ भारतातील साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.३.१ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.३.२ स्वातंत्र्योत्तर काळातील साखर उद्योगाची प्रगती
- १.४ भारतातील साखर उद्योगाची राज्यानुसार प्रगती
- १.५ महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.५.१ महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची विभागवार प्रगती
- १.६ पुणे जिल्ह्यातील साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.६.१ पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर उद्योगाची प्रगती
  - १.६.२ पुणे जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांवार साखरेची प्रगती
- १.७ सारांश

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

१.१ प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून सध्या देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ५४ टक्के लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर उपजिविकेसाठी अवलंबून आहे. भारतातील शेती आधारित उद्योगांपैकी साखर उद्योग दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग आहे. जागतिक क्रमवारीत साखर उत्पादनात ब्राझील देशानंतर भारताचा दुसरा क्रमांक आहे. ऊस व साखरेचे मूळ ठिकाण म्हणून भारत समजला जातो. सन २०१०-११ मध्ये देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा १७ टक्के वाटा साखरेचा असून एकूण कृषी निर्यातीत ४ टक्के वाटा ऊस क्षेत्राचा आहे. देशातील उद्योग क्षेत्रातील दुसरा क्रमांक असणाऱ्या साखर उद्योगाचा वाटा सुद्धा वाढत आहे.^१

भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत सहकारी साखर कारखान्यांना विशेष महत्त्व आहे. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीचा विकास वेगाने झाला. सहकारी तत्त्वावर आधारित जास्तीतजास्त साखर कारखाने स्थापन करण्यात येत आहेत. सहकारी तत्त्वावर साखर कारखाना सुरू करण्याची परंपरा महाराष्ट्रात सुरू झाली व नंतर इतर राज्यात वाढली. सहकारी साखर कारखान्याचे ऊस उत्पादक हे भागधारक असतात. वर्गणीच्या रूपाने भाग भांडवल उभे केले जाते. साखर कारखान्याला झालेला फायदा शेकडो लहान लहान भागधारक शेतकरी वाटून घेतात. साखर कारखाना ऊस उत्पादक व भाग धारकाकडून काही रक्कम कपात करून ग्रामीण भागात बालवाड्या, शाळा, महाविद्यालये, दवाखाने इ. ची स्थापना करून सभोवतालच्या ग्रामीण भागाचा चेहरा-मोहरा बदलून टाकण्यात यश मिळवले आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या ६८.८४ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. यापूर्वी सन २००१ मध्ये ७२.५५ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहत होते. शहरात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण १८.४० टक्के झाले आहे. या कारखान्यामुळे ग्रामीण भागात लोकांना मोठ्या संख्येने रोजगार उपलब्ध झाला आहे. देशात एकूण सन २०१२ मध्ये ५२७ सहकारी साखर कारखाने होते तर सन २०१०-११ पर्यंत ही संख्या ६६६ वर गेली आहे. साखर कारखान्यांनी आपापल्या भागांच्या औद्योगिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक विकास घडवून आणला आहे.^२ त्याच बरोबर समस्या व अडचणी सुद्धा वाढत आहे. म्हणून ऊस उत्पादक शेतकरी, कारखाना संचालक मंडळ व व्यवस्थापन अधिकारी वर्ग, कारखान्याच्या गेटच्या

आत काम करणारे कर्मचारी व कामगार वर्ग आणि ऊस तोड मजुरांच्या समस्या व अडचणी निवारण करण्याची अत्यंत गरज आहे. त्याशिवाय ग्रामीण भागातील जनतेचे आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन होणार नाही. यासाठी त्यांना मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचे तुलनात्मक अध्ययन करून प्रस्तुत शोध प्रबंधात ऊस उत्पादक सभासद शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

१.२ साखर उद्योगाची प्रगती :

१.२.१ जगातील साखर उद्योगाची प्रगती :

जगात सर्वाधिक उसाचे उत्पादन ब्राझिलमध्ये होते, परंतु ब्राझिलमध्ये उसापासून इथेनॉलची निर्मिती केली जाते. दर हेक्टरी उसाच्या उत्पादनात इंडोनेशियाचा प्रथम क्रमांक लागतो; तर भारताचा नववा क्रमांक लागतो. १९९०-९१ मध्ये जगातील एकूण साखर उत्पादनामध्ये उसापासून बनविलेल्या साखरेचे प्रमाण ६४ टक्के, तर बीटापासून बनविलेल्या साखरेचे प्रमाण ३६ टक्के होते.^३ जगातील साखर उद्योगाची प्रगती अभ्यासताना १९५५-५६ ते २००९-१० या कालावधीतील जागतिक साखर उत्पादन, साखरेचे प्रमाण, जागतिक उपभोग, अंतिम साठा, साखरेचा उपभोग यांचा अभ्यास केला असून त्यासंबंधीची माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १.१ व आलेख क्रमांक १.१ मध्ये दर्शविली आहे.

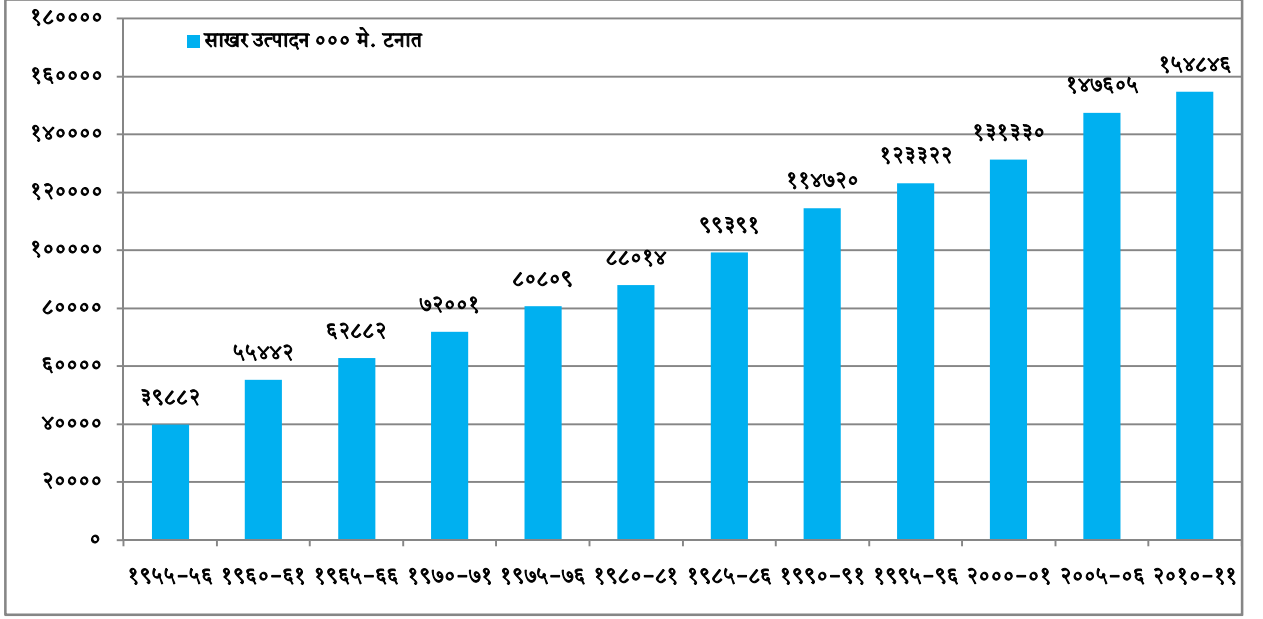
तक्ता क्रमांक १.१

जागतिक साखरेची प्रगती

जागतिक साखर उद्योगाची प्रगती						
						(१००० टनांत)
वर्ष	ऊस %	बीट %	साखर उत्पादन	जागतिक उपभोग	अंतिम साठा	साठ्यातील उपभोगाचे प्रमाण
१९५५-५६	५९.६४	४०.३६	३९८८२	४०४४३	१६५४३	४०.९१
१९६०-६१	५६.२३	४३.७७	५५४४२	५२७३४	१७०८०	३२.३९
१९६५-६६	५७.२	४२.८	६२८८२	६१९८९	१८९९२	३०.६४
१९७०-७१	५८.७२	४१.२८	७२००१	७२७६०	१८७५१	२५.७७
१९७५-७६	६०.८८	३९.१२	८०८०९	७८८८१	२०४७८	२५.९६
१९८०-८१	६२.५	३७.५	८८०१४	८९९६९	२५६२०	२८.४८
१९८५-८६	६२.९२	३७.०८	९९३९१	१००४५७	३८५६९	३८.३९
१९९०-९१	६३.४१	३६.५९	११४७२०	११००९०	३५६६३	३२.३९
१९९५-९६	७०.१९	२९.८१	१२३३२२	११८०७२	४६२७१	३९.१९
२०००-०१	७२.१४	२७.८६	१३१३३०	१३१४४९	५९८४४	४५.५३
२००५-०६	७३.७७	२६.२३	१४७६०५	१४६८२६	६४३८१	४३.८५
२०१०-११	७७.८४	२२.१६	१५४८४६	१६२७३०	५३१०७	३२.६४

Source: World Sugar Yearbook- 2011, F.O. Lichts, ISBN- 987-1-8418783-

आलेख क्रमांक १.१
जागतिक साखरेची प्रगती

आधार: तक्ता क्रमांक १.१

तक्ता क्रमांक १.१ व आलेख क्रमांक १.१ वरून असे निदर्शनास येते की, संशोधकाने जागतिक साखर उद्योगाच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी १९५५-५६ ते अलीकडील २०१०-११ या कालखंडातील काही निवडक वर्षातील सांख्येकीय माहिती दिली आहे. त्यावरून १९५५-५६ मध्ये जगात एकूण ३९८८२ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ५९.६४ टक्के तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ४०.३६ टक्के असल्याचे दिसून येते. याच वर्षी साखरेचे एकूण ४०४४३ हजार टन उपभोग घेतला. त्याचे एकूण साठ्यात ४०.९१ टक्के एवढे प्रमाण होते. १९९०-९१ मध्ये एकूण जगातील साखर उत्पादन ११४७२० हजार टन झाले. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ६३.४१ टक्के, तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ३६.५९ टक्के होते. या वर्षी एकूण ११००९० हजार टन साखरेचा वापर केला गेला. त्याचे एकूण साठ्यात प्रमाण ३२.३९ टक्के एवढे आहे. २०००-०१ मध्ये एकूण जागतिक साखर उत्पादन १३१३३० हजार टन झाले. यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ७२.१४ टक्के तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण २७.८६ टक्के होते. या वर्षी एकूण १३१४४९ हजार टन साखरेचा जागतिक उपभोग घेतला गेला. त्याचे एकूण साठ्यातील प्रमाण ४५.५३ टक्के होते. २०१०-११ मध्ये एकूण जागतिक साखर उत्पादन १५४४४० हजार टन झाले. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ७७.८४ टक्के, तर बीटापासून बनलेल्या

साखरेचे प्रमाण २२.१६ टक्के होते. या वर्षी एकूण जागतिक साखरेचा उपभोग १६२७३० हजार टन घेतला गेला. त्याचे एकूण साठ्यातील प्रमाण ३२.६४ टक्के होते.

यावरून जगात साखर उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेच्या उत्पादनात वाढ होत आहे, तर बीटापासून बनलेल्या साखरेच्या प्रमाणात तुलनात्मकदृष्ट्या मोठी घट होत आहे. तसेच जागतिक वापरातही मोठी वाढ होऊन एकंदर जागतिक साखर उद्योगाने मोठी प्रगती केली आहे.

१.२.२ जगातील विविध देशातील साखर उद्योगाची प्रगती :

जागतिक साखर उत्पादन करणारे १३३ देश आहेत. जगात उसापासून व बीटापासून साखर बनविली जाते. उसापासून साखर बनविणाऱ्या देशांमध्ये भारत, ब्राजिल, क्युबा, चीन, थायलंड, ऑस्ट्रेलिया, पाकिस्तान, फिलिपाईन्स, इंडोनेशिया, मेक्सिको, अमेरिका, कोलंबिया, फिजी, दक्षिण आफ्रिका, जमैका, फार्मोसा, मॉरिशस, जावा इ. प्रमुख देशांचा समावेश होतो. तर बीटापासून साखर बनविणाऱ्या देशांत युरोपियन देश फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका या प्रमुख देशांचा समावेश होतो. अशा जगातील विविध देशांतील साखर उद्योगांची प्रगती तक्ता क्रमांक १.२ व आलेख क्रमांक १.२ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.२ व आलेख क्रमांक १.२ वरून असे निदर्शनास येते की, २००१-०२ मध्ये जगात एकूण १३५७८९ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ७५.६६ टक्के तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण २४.३४ टक्के होते. २००५-०६ मध्ये जगात एकूण १४७६०५ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ७३.७७ टक्के, तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण २६.२३ टक्के होते. २०१०-११ मध्ये जगात एकूण १५४४४० हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले. त्यामध्ये उसापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण ७७.९९ टक्के, तर बीटापासून बनलेल्या साखरेचे प्रमाण २२.१ टक्के होते.

उसापासून साखर बनविणाऱ्या देशांमध्ये २०००-०१ मध्ये सर्वाधिक उत्पादन भारतात २०१२१ हजार टन झाले. ते एकूण जागतिक साखर उत्पादनाच्या १५.३२ टक्के एवढे होते. त्यामध्ये वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये २०९४२ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले. या वर्षी एकूण जागतिक साखर उत्पादनात भारताचा वाटा १४.१९ टक्के होता. २०१०-११ या वर्षी एकूण भारतात २०५०० हजार टन साखर उत्पादन झाले. या वर्षी एकूण जागतिक साखर उत्पादनात भारताचा

तक्ता क्रमांक १.२

जगातील विविध देशांतील साखर उद्योगाची प्रगती : २०१०-११

जगातील विविध देशांतील साखर उत्पादन										
(१००० टनांत)										
देश	वर्षे									
	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२०१०-११
भारत*	२०१२१ (१५.३२)	२०१३९ (१४.८३)	२१८९७ (१४.६६)	१४७३६ (१०.३४)	१३७९५ (९.७५)	२०९४२ (१४.१९)	३०७६६ (१८.५१)	२८६४९ (१६.९७)	१५७९९ (१०.५५)	२०५०० (१३.२७)
ब्राझील*	१७०३६ (१२.९७)	२०३२२ (१४.९७)	२३६५२ (१५.८४)	२६३५९ (१८.४९)	२८२६६ (१९.९७)	२७८१५ (१८.८४)	३२४९५ (१९.५५)	३२९८४ (१९.५४)	३४७५५ (२३.२)	३५३६५ (२२.९)
इजिप्त*	१०९७ (०.८४)	१०६१ (०.७८)	११४१ (०.७६)	१०८९ (०.७६)	११३९ (०.८)	१०९४ (०.७४)	११५४ (०.५६)	११२६ (०.६७)	११०० (०.७३)	११५० (०.७४)
पाकिस्तान*	३१९४ (२.४३)	३५०८ (२.५८)	३९७३ (२.६६)	४३४४ (३.०५)	३९७६ (२.२४)	२८१३ (१.९१)	३८२६ (२.३)	५१५३ (३.०५)	३४०७ (२.२७)	३३७१ (२.१८)
क्युबा*	३५९२ (२.७४)	३००६ (२.७३)	२२५१ (१.५१)	२५६८ (१.८)	१३३९ (०.९५)	११९७ (०.८१)	१२४२ (०.७५)	१४२२ (०.८४)	१३८९ (०.९३)	११०० (०.७१)
ऑस्ट्रेलिया*	४३६८ (३.३३)	४७७८ (३.५२)	५६०९ (३.७६)	५३१४ (३.७३)	५५२८ (३.९१)	५३९७ (३.६६)	४७३१ (२.८५)	४६३५ (२.७५)	४६०१ (३.०७)	४५२५ (२.९३)
चीन*	५९४५ (४.५३)	८१७७ (६.०२)	१०२१७ (६.८४)	१०२५६ (७.२)	९२१६ (६.५१)	८७००४ (५.९)	११६८० (७.०३)	१४८६९ (८.८१)	१२५३३ (८.३७)	११०२० (७.१४)
द. आफ्रिका*	२८१३ (२.१४)	२२९० (१.६९)	२७५१ (१.८४)	२२९७ (१.६१)	२३१८ (१.६४)	२४९७ (१.६९)	२३५५ (१.४२)	२६२० (१.५५)	२२३७ (१.४९)	२२५६ (१.४६)
इतर*	३६५७८ (२७.८५)	३८७६१ (२८.५५)	४०५२५ (२७.१३)	४१२३० (२८.९३)	३९३४२ (२७.८०)	३८४२८ (२६.०३)	४१९०९ (२५.२१)	४२५३५ (२५.२०)	४१९६१ (२८.०१)	४११६६ (२६.६६)
एकूण उसापासून	१४७४४ (७२.१४)	१०२७४२ (७५.६६)	११२०१६ (७५)	१०८१९३ (७५.९)	१०४११९ (७३.५७)	१०८८८७ (७३.७७)	१३०१५८ (७८.३१)	१३३९९३ (७९.३७)	११७७८२ (७८.६३)	१२०४५३ (७७.९९)
तुर्की+	२७५५ (२.१)	१७९६ (१.३२)	२३४५ (१.५७)	१९८९ (१.४)	२१०९ (१.४९)	२२५० (१.५२)	१९६६ (१.१८)	१८५६ (१.१)	२३३९ (१.५६)	२७५३ (१.७८)
फ्रान्स+	४६०१ (३.५)	३९६२ (२.९२)	५१०४ (३.४२)	४२७५ (३)	४५०४ (३.१८)	४५०० (३.०५)	३८१४ (२.२९)	३९२७ (२.३३)	३८३७ (२.५६)	४०९० (२.६५)
जर्मनी+	४७५० (३.६२)	४०७३ (३)	४३९३ (२.९४)	३९०७ (२.७४)	४८०३ (३.३९)	४६२७ (३.३३)	३६०६ (२.१७)	४२९५ (२.५४)	३५६० (२.३८)	४३१० (२.७९)
अमेरिका+	४२४६ (३.२३)	३५५१ (२.६२)	४००६ (२.६८)	४२५७ (२.९९)	४१८३ (२.९६)	४०३२ (२.७३)	४५४२ (२.७३)	४२८४ (२.५४)	३८२२ (२.५५)	४११० (२.६६)
रशिया+	१६६७ (१.२७)	१७३७ (१.२८)	१७५५ (१.१८)	२०९३ (१.४७)	२४३६ (१.७२)	२७१८ (१.८४)	३५४९ (२.१४)	३३९७ (२.०१)	३८५९ (२.५८)	३५०० (२.२७)
पोलंड+	२१८८ (१.६७)	१६७४ (१.२३)	२१९३ (१.४७)	२०७६ (१.४६)	२१७६ (१.५४)	२२४८ (१.५२)	१८७३ (१.१३)	२१११ (१.२५)	१४११ (०.९४)	१७४६ (१.१३)
इजिप्त+	४८९ (०.३७)	४९४ (०.३६)	४२४ (०.२८)	४०० (०.२८)	४८९ (०.३५)	५४१ (०.३७)	७४१ (०.४५)	६३७ (०.३८)	६४९ (०.४३)	६५० (०.४२)
बेल्जियम+	१०२४ (०.७८)	९१३ (०.६७)	११०७ (०.७४)	१११८ (०.७८)	१०७८ (०.७६)	९९९ (०.६८)	८५६ (०.५१)	१००८ (०.६०)	७८७ (०.५३)	८८९ (०.५८)
इतर+	१४८६६ (११.३२)	१४८४७ (१०.९३)	१६०१२ (१०.७२)	१४२३० (९.९८)	१५६२८ (११.०४)	१६८०३ (११.३८)	१५११४ (९.०९)	१३३०४ (७.८८)	११७४२ (७.८४)	११९३९ (७.७३)
एकूण बीटापासून	३६५८६ (२७.८६)	३३०४७ (२४.३४)	३७३३९ (२५)	३४३४५ (२४.१)	३७४०६ (२६.४३)	३८७१८ (२६.२३)	३६०६१ (२१.६९)	३४८१९ (२०.६३)	३२००६ (२१.३७)	३३९८७ (२२.०१)
एकूण जग ऊस व बीट	१३१३३० (१००)	१३५७८९ (१००)	१४९३५५ (१००)	१४२५३८ (१००)	१४९५२५ (१००)	१४७६०५ (१००)	१६६२१९ (१००)	१६८८१२ (१००)	१४९७८८ (१००)	१५४४४० (१००)

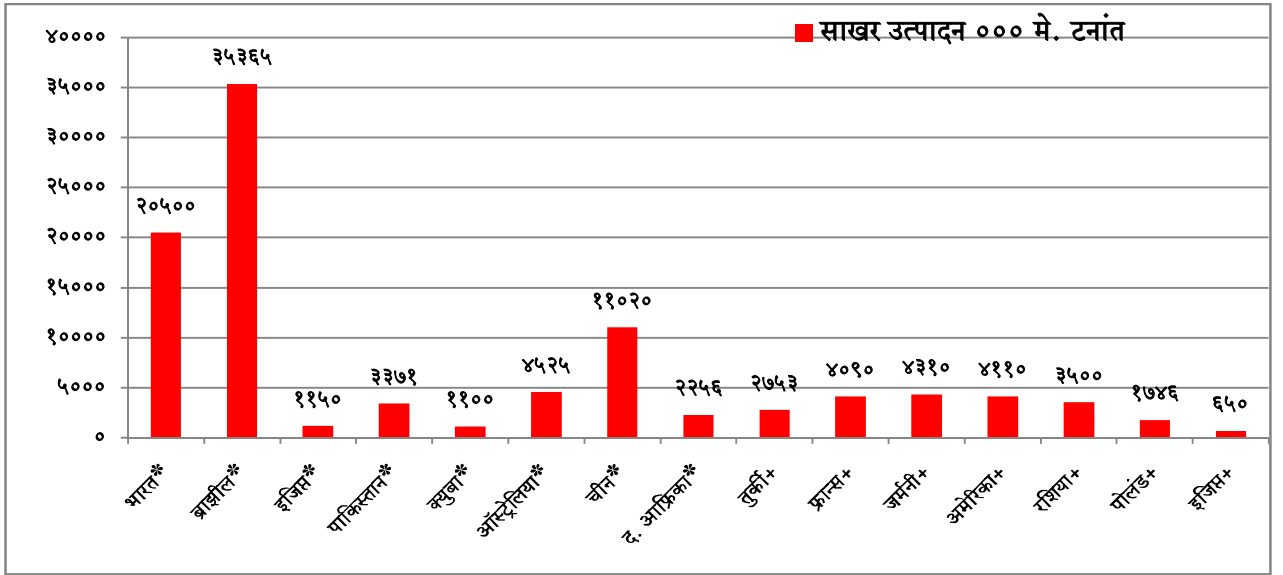
Source: World Sugar Yearbook- 2011, F.O. Lights, ISBN- 987-1-

8418783-4-1, Page No- 15,16,17 (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात. *उसापासून

साखर उत्पादन करणारे देश, + बीटापासून साखर उत्पादन करणारे देश.)

आलेख क्रमांक १.२

विविध देशांतील साखर उत्पादन : २०१०-११

आधार: तक्ता क्रमांक १.२

वाटा १३.२७ टक्के होता. २०००-०१ मध्ये ब्राझील या देशात एकूण १७०३६ हजार टन साखर उत्पादन झाले ते एकूण जागतिक साखर उत्पादनाच्या १२.९७ टक्के होते. त्यामध्ये वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये एकूण ब्राझीलमध्ये २७८१५ हजार टन साखर उत्पादन झाले. ते एकूण जागतिक उत्पादनाच्या १८.८४ टक्के एवढे होते, तर २०१०-११ या वर्षी ब्राझीलमध्ये सर्वाधिक ३५३६५ हजार टन साखर उत्पादन झाले. ते एकूण जागतिक उत्पादनाच्या २२.९० टक्के एवढे होते.

यावरून उसापासून साखर बनविणाऱ्या देशांमध्ये भारत, ब्राझील, पाकिस्तान, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका व क्युबा यांसारख्या देशांत उत्पादित होणाऱ्या साखरेचे प्रमाण अधिक असून, यामध्ये भारत व ब्राझील हे देश मोठ्या प्रमाणात साखर उत्पादन करतात. यावरून जगात भारतापेक्षा ब्राझीलमध्ये सर्वाधिक साखरेचे उत्पादन होते.

बीटापासून साखर बनविणाऱ्या देशांमध्ये २०००-०१ मध्ये सर्वाधिक उत्पादन जर्मनीमध्ये ४७५० हजार टन झाले. ते एकूण जागतिक साखर उत्पादनाच्या ३.६२ टक्के एवढे होते. २००५-०६ मध्ये त्यात घट होऊन ४६२७ हजार टन उत्पादन झाले, ते एकूण जागतिक उत्पादनाच्या ३.१३ टक्के होते. २०१०-११ या वर्षी जर्मनीमध्ये एकूण ४३१० हजार टन साखर उत्पादन झाले ते जागतिक उत्पादनाच्या २.७९ टक्के होते. २०००-०१ मध्ये फ्रान्स या देशात ४६०१ हजार टन साखर उत्पादन झाले. ते एकूण जागतिक उत्पादनाच्या ३.५० टक्के होते २००५-०६ मध्ये फ्रान्स मध्ये एकूण ४५०० हजार टन साखर उत्पादन झाले; ते एकूण जागतिक उत्पादनाच्या ३.०५ टक्के

एवढे होते. २०१०-११ या वर्षी फ्रान्समध्ये एकूण ४०९० हजार टन साखर उत्पादन झाले, ते एकूण उत्पादनाच्या २.६५ टक्के एवढे होते.

यावरून बीटापासून साखर उत्पादन करणारे प्रमुख देश जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जियम, अमेरिका, रशिया व जपान असून, त्यांच्या एकूण साखर उत्पादनात सतत घट होत आहे व एकूण जागतिक साखर उत्पादनातही बीटापासून बनविलेल्या साखरेचे प्रमाण सतत कमी होत आहे.

१.३ भारतातील साखर उद्योगाची प्रगती :

भारताने गेल्या काही वर्षांत साखर उत्पादनात मोठी झेप घेतली आहे. साखरेच्या उत्पादनात व वापरात जगात अग्रेसर स्थान भारताने मिळविले आहे. त्याबद्दल आज आपणाला अभिमान वाटतो. त्यातही विशेष म्हणजे, हे मानाचे स्थान मिळविण्यात सहकारी साखर कारखानदारीने सिंहाचा वाटा उचलला आहे. अर्थात तो मिळविण्यामागे ऊस पिकविणारा शेतकरी, उसाची तोडणी व वाहतूक कामगारवर्ग, उसाच्या नवनव्या आणि अधिक उत्पादन मिळवून देणाऱ्या जातींचा शोध लावणारे शास्त्रज्ञ यांचे परिश्रम जसे कारणीभूत आहेत; तसेच वित्तसंस्थांचे साह्य, सरकारी धोरणे, आयात-निर्यात विषयक धोरण यांचाही कमी-अधिक प्रमाणात वाटा आहे.

साखर उद्योगाचा शेतीवर आधारित उद्योगांमध्ये समावेश होतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगांमध्ये कापड उद्योगाचा प्रथम क्रमांक, तर साखर उद्योगाचा दुसरा क्रमांक लागतो. साखर उद्योगाने देशाच्या ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. ३१ मार्च २००७ अखेर देशात ५०१ साखर कारखान्यांनी प्रत्यक्ष साखर उत्पादन केले होते. ग्रामीण भागात सर्वाधिक रोजगार पुरविणारा उद्योग म्हणून साखर उद्योगाचा उल्लेख करावा लागतो. साखर उत्पादनात भारत हा आतापर्यंत जगातला ब्राझीलनंतरचा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश राहिला आहे. परंतु २००७-०८ वर्षात ब्राझीलला मागे टाकून जगात प्रथम क्रमांकाचा देश म्हणून उदयास आला आहे.^५ भारतातील साखर उद्योगाची प्रगती अभ्यासताना स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड व स्वातंत्र्योत्तर कालखंड अशा दोन भागांत अभ्यासली जाते.

१.३.१ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील साखर उद्योगाची प्रगती

सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वी भारतीयांना साखरेविषयीची माहिती होती. साखर हा शब्दच मुळात (शर्करा) या संस्कृत शब्दापासून आणि (साकरा) या प्राकृत शब्दापासून तयार झाला आहे.

पार्शियन मध्ये अपभ्रंश साकर, अरेबिकमध्ये सुकर, फोनेशियनमध्ये सुईकार, स्पॅनिश आणि पोर्तुगीजमध्ये अझुकार, इटालियनमध्ये झुचेरो, फ्रेचमध्ये सुके, जर्मनीमध्ये झुकर असे या शब्दांपासून अनेक अपभ्रंश झाले.^६

साखरेचा उल्लेख अथर्ववेदात आहेच; पण रामायण, महाभारत या ग्रंथांतदेखील इक्शुदंड शर्करा हे शब्द बऱ्याचदा वापरले गेले आहेत. साखरेची जन्मभूमी आणि माहेरघर भारत आहे. ऋग्वेदात इक्शुदंड लावणे आणि चोखून खाणे यासंबंधी उल्लेख आहे. बार्बर यांनी १९१९ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, ख्रिस्तपूर्व हजारो वर्षांत साखर या शब्दाचा वापर प्राचीन साहित्यात स्पष्टपणे आला आहे. भारतात पहिला खासगी साखर कारखाना हुबळी येथे १७८४ मध्ये सुरू झाला. तो १७९५ पर्यंत सुरू होता.^७ बिहार राज्यात १७९१ मध्ये एल. टी. पॅटरसन यांनी उसाची लागवड करून साखर कारखाना सुरू केला. १७९१ मध्ये भारतातून ग्रेट ब्रिटनला ९६ क्विंटल साखर निर्यात करण्यात आली. एडवर्ड कॅम्पबेल व स्टार्व्ह यांनी १८१५ मध्ये मद्रासजवळ त्रिचन्नापल्ली येथे साखर कारखाना सुरू करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो यशस्वी झाला नाही. १८१५ च्याच दरम्यान रॉबर्ट कॅम्पबेल यांनी ऊस क्षेत्र स्वतःचे असल्याशिवाय साखर कारखाना यशस्वी होणार नाही असा विचार मांडून तेथेच साखर कारखाना सुरू केला. या साखर कारखान्यात दर वर्षी ३०० टन साखरेचे उत्पादन होत होते.^८ १८८२ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील मांजरी येथे देशातील पहिले ऊस संशोधन केंद्र स्थापन झाले. १९१२ मध्ये कोइम्बतूर येथे देशातील दुसरे ऊस संशोधन केंद्र शुगरकेन ब्रिडीज इन्स्टिट्यूट या नावाने सुरू झाले.^९

१९०० पासून भारतात आधुनिक साखर उद्योगाचा विकास झाला. १९०२ साली बिहार राज्यातील ओजुर येथे साखर कारखाना सुरू झाला. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात (१९१४) साखर उद्योगाचा विकासाचा वेग कमी झाला. १९१८ मध्ये साखरेच्या वाढत्या किमतीवर नियंत्रण ठेवण्यात आले. २९ जानेवारी १९३१ रोजी सादर केलेल्या 'Tariff Board Report' मध्ये साखर उद्योगाला संरक्षण द्यावे असे नमूद करण्यात आले. हे संरक्षण १५ वर्षे (१९४६ पर्यंत) देण्यात यावे अशी शिफारस केली. ही शिफारस मान्य करून १९३२ मध्ये भारतीय साखर उद्योगाला ब्रिटिश सरकारने संरक्षण दिले.^{१०} त्यामुळे भारतीय साखर उद्योगाच्या विकासाला चालना मिळाली. भारतात तयार झालेली साखर ब्रिटिश सरकार इतर देशांत विकत असे. त्यापासून ब्रिटिश सरकारला भरपूर नफा मिळत होता. पुढे भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये इंग्रजांपासून स्वातंत्र्य मिळाले. भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील साखर उद्योगाची प्रगती तक्ता क्रमांक १.३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.३

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय साखर उद्योगाची प्रगती

वर्षे	साखर कारखाने	सरासरी गाळपाचे दिवस	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
१९३०-३१	२९	-	१३३९	११७६	३०.९	३६३५४	१२०	८.९६
१९३५-३६	१३५	१२६	१००४५	१६८१	३७.०	६२१८५	९३४	९.२९
१९४०-४१	१४८	११३	११४९२	१६१७	३२.१	५१९७८	१११३	९.७०
१९४५-४६	१४५	९३	९५१०	१२९९	३६.४	४७२७३	९५९	१०.०९

Source: Co-operative Sugar, August- 2011; vol. 42, No. 12, Page No- 58.

तक्ता क्रमांक १.३ वरून असे निदर्शनास येते की, स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९३०-३१ मध्ये भारतात २९ साखर कारखाने होते. यामध्ये झपाट्याने वाढ होऊन १९४५-४६ पर्यंत देशात १४५ साखर कारखाने सुरू होते. १९३०-३१ मध्ये भारतात ऊस लागवडीखाली ११७६ हजार हेक्टर क्षेत्र होते. त्यामध्ये १९४५-४६ पर्यंत १२९९ हजार हेक्टर क्षेत्र एवढी वाढ झाली. उसाचे उत्पादन १९३०-३१ मध्ये ३६३५४ हजार टन होते. त्यामध्ये १९४५-४६ पर्यंत ४७२७३ हजार टन एवढे वाढले. प्रतिहेक्टर उत्पादन १९३०-३१ मध्ये ३०.९ टन होते ते १९४५-४६ मध्ये ३६.४ टन एवढे वाढले होते . देशात १९३०-३१ मध्ये १२० हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. त्यात वाढ होऊन १९४५-४६ पर्यंत ९५९ हजार टन झाले होते. साखरेचा उतारा भारतात १९३०-३१ मध्ये शेकडा ८.९६ एवढा होता. त्यात वाढ होऊन १९४५-४६ पर्यंत शेकडा १०.०९ एवढे वाढला असल्याचे दिसून येते. यावरून भारतातील साखर उद्योगाने आपल्या प्रगतीचा पाया मजबूत केला होता. तसेच देशात उद्योगास पोषक वातावरणही निर्माण केले होते.

१.३.२ स्वातंत्र्योत्तर काळातील साखर उद्योगाची प्रगती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय साखर उद्योगाचा विकास वेगाने घडून आला. आज कृषी उद्योगात साखर उद्योग दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारताच्या ग्रामीण विकासात साखर उद्योगाला विशेष महत्त्व आहे. शेतीची लाभदायकता पर्यायाने शेतकऱ्यांचे राहणीमान उंचावण्यास देशातील साखर उद्योगाने महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात पहिला सहकारी साखर कारखाना महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यात (कै.) विठ्ठलराव विखे पाटील, (कै.) धनंजयराव गाडगीळ यांच्या प्रयत्नामुळे १९४८ मध्ये लोणी, प्रवरानगर येथे प्रवरा सहकारी साखर कारखाना या नावाने सुरू झाला. आणि खऱ्या अर्थाने देशात साखर उद्योगाला चालना मिळाली. साखर उद्योगापासून केंद्र सरकारला सुमारे ८००

कोटी रुपयांचा वार्षिक महसूल मिळतो; तर इतर राज्य सरकारांना विविध करांपासून ५०० कोटी रुपये वार्षिक उत्पन्न मिळते.^{११} अशा तऱ्हेने भारतीय अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा कणा म्हणून साखर उद्योग ओळखला जाऊ लागला. देशातील अनेक साखर कारखान्यांनी साखरेच्या उत्पादनाबरोबरच उपउत्पादने सुरू केल्यामुळे ग्रामीण भागात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध झाला आहे. कारखाना परिसरात स्थानिक ग्रामस्थांच्या जीवनमानात आमूलाग्र बदल झाला. तसेच तांत्रिक प्रगती, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, वित्तपुरवठा, दळणवळण, पाणीपुरवठा, दुष्काळी परिस्थितीत जनावरांसाठी छावण्या अशा विविध सुविधा कारखान्यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यामुळे संबंधित भागाचा संपूर्ण कायापालट झालेला दिसून येतो.^{१२} म्हणून भारतीय साखर कारखाना उद्योगाचा परिसर म्हणजे ग्रामीण भारताला 'सुजलाम् सुफलाम्' करण्याचे साधन आहे. देशातील साखर उद्योगाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रगती तक्ता क्र. १.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.४

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय साखर उद्योगाची प्रगती

वर्षे	साखर कारखाने	सरासरी गाळपाचे दिवस	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
१९५०-५१	१३९	१०१	११३४८	१७०७	३२.१	५४८२३	११००	९.९९
१९६०-६१	१७४	१६६	३१०२१	२४१५	४५.५	११०००१	३०२१	९.७४
१९७०-७१	२१५	१३९	३८२०५	२६१५	४८.३	१२६३६८	३७४०	९.७९
१९८०-८१	३१५	१०४	५१५८४	२६६७	५७.८	१५४२४८	५१५०	९.९८
१९९०-९१	३८५	१६६	१२२३३८	३६८६	६५.४	२४१०४५	१२०४७	९.८४
२०००-०१	४३६	१३८	१७६६६०	४३१६	६८.६	२९५९५६	१८५११	१०.४८
२००१-०२	४३४	१३८	१८०३४६	४४११	६७.४	२९७२०८	१८५२८	१०.२७
२००२-०३	४५३	१४०	१९४३६५	४५२०	६३.६	२८७३८३	२०१४५	१०.३६
२००३-०४	४२२	९९	१३२५११	३९३८	५९.४	२३३८६२	१३५४६	१०.२२
२००४-०५	४००	९७	१२४७७२	३६६२	६४.८	२३७०८८	१२६९०	१०.१७
२००५-०६	४५५	१२५	१८८६७२	४२०१	६६.९	२८११७२	१९२६७	१०.२१
२००६-०७	५०४	१७३	२७९२९५	५१५१	६९.०	३५५५२०	२८३६७	१०.१६
२००७-०८	५१६	१४९	२४९९०६	५०५५	६८.९	३४८१८८	२६३५७	१०.५५
२००८-०९	४८९	८७	१४४९८३	४४१५	६४.६	२८५०२९	१४५३७	१०.०३
२०१०-११	४९०	१०९	१८५५४८	४२०२	६६.१	२९२३०२	१८९१२	१०.१९

Source: Co-operative Sugar, August- 2011; vol. 42, No. 12, Page No- 58.

तक्ता क्रमांक १.४ वरून असे निदर्शनास येते की, १९५०-५१ मध्ये देशात एकूण १३९ साखर कारखाने सुरू होते. ते १९७०-७१ मध्ये २१५ साखर कारखाने, १९९०-९१ मध्ये ३८५ साखर कारखाने, २०००-०१ मध्ये ४३६ साखर कारखाने, तर २०१०-११ मध्ये देशात एकूण

४९० साखर कारखाने सुरू होते. यावरून स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात साखर कारखान्यांच्या संख्येत सतत वाढ होत गेली आहे. १९५०-५१ मध्ये देशात सरासरी १०१ दिवस हंगाम सुरू होता, तो १९७०-७१ मध्ये सरासरी १३९ दिवस, १९९०-९१ मध्ये सरासरी १६६ दिवस, २०००-०१ मध्ये सरासरी १३८ दिवस, तर २०१०-११ मध्ये देशात सरासरी १०९ दिवस गाळपाचा हंगाम सुरू होता असे दिसून येते.

१९५०-५१ मध्ये ऊस लागवडीखाली १७०७ हजार हेक्टर क्षेत्र होते ते १९७०-७१ मध्ये २६१५ हजार हेक्टर, १९९०-९१ मध्ये ३६८६ हजार हेक्टर, २०००-०१ मध्ये ४३१६ हजार हेक्टर क्षेत्र तर २०१०-११ या वर्षी एकूण ४२०२ हजार हेक्टर क्षेत्र उसाच्या लागवडीखाली होते. यावरून देशात उसाच्या लागवडीखालील क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. १९५०-५१ मध्ये देशात एकूण ५४८२३ हजार टन उसाचे उत्पादन झाले ते १९७०-७१ मध्ये १२६३६८ हजार टन, १९९०-९१ मध्ये २४१०४५ हजार टन, २०००-०१ मध्ये २९५९५६ हजार टन, तर २०१०-११ मध्ये देशात एकूण २९२३०२ हजार टन उसाचे उत्पादन झाले होते. यावरून स्वातंत्र्योत्तर काळात उसाच्या उत्पादनात सतत वाढ होत गेली असून अलिकडील दोन वर्षात साखर उत्पादनात अल्पशी घट झाली असल्याचे दिसून येते.

१९५०-५१ मध्ये देशात एकूण ११०० हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले ते १९७०-७१ मध्ये ३७४० हजार टन, १९९०-९१ मध्ये १२०४७ हजार टन, २०००-०१ मध्ये १८५११ हजार टन तर २०१०-११ मध्ये देशात १८९१२ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. यावरून देशात स्वातंत्र्योत्तर काळात साखर उत्पादनात सतत वाढ होत गेली असल्याचे दिसून येते. १९५०-५१ मध्ये देशात साखरेच्या उताऱ्याचे शेकडा प्रमाण ९.९९ होते, ते १९७०-७१ मध्ये ९.७९, १९९०-९१ मध्ये ९.८४, २०००-०१ मध्ये १०.४८, तर २०१०-११ मध्ये देशात साखरेचा उतारा शेकडा प्रमाण १०.१९ एवढा होता. यावरून स्वातंत्र्योत्तर काळात साखर उताऱ्याच्या शेकडा प्रमाणात सतत वाढ झाली असून, ते अलिकडील दोन वर्षात त्यात अल्पशी घट झाली असल्याचे दिसून येते.

१.४ भारतातील साखर उद्योगाची राज्यानुसार प्रगती :

भारतात उत्तर प्रदेश, बिहार, पंजाब, हरियाना, आसाम, मध्यप्रदेश, ओरिसा, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तमिळनाडू, कर्नाटक व गुजरात या राज्यांत उसाची मोठ्या प्रमाणात लागवड होते.

तेथील हवामान, उसाला लागणाऱ्या पाण्यासाठी पाटबंधाऱ्याची सुविधा, सहकारी तत्त्वावरचे साखर कारखाने त्यामुळे साखर कारखान्यांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. या राज्यातील साखर उद्योगाच्या विकासामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होऊन त्या राज्यांतील ग्रामीण भागाचा कायापालट झाला आहे. देशात सुमारे पाच कोटी ऊसउत्पादक शेतकरी असून, साखर उद्योगामुळे एकूण लोकसंख्येच्या ७.५ टक्के लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष काम उपलब्ध होते.^{१३}

भारतात सर्व राज्यांत साखर उद्योगाचा विकास सारख्या प्रमाणात झालेला नाही. ठरावीक राज्ये साखर उत्पादनात व उतारा मिळविण्यात आघाडीवर आहेत, तर राज्यांमध्ये साखर कारखान्यांचे गाळपाचे दिवसही कमी-अधिक आहेत. त्यामुळे ऊसतोडणी मजुरांना उपलब्ध होणारा रोजगारही सर्व राज्यांत सारखा नसतो. देशातील साखर उद्योगांची राज्यानुसार प्रगती तक्ता क्रमांक १.५ व आलेख क्रमांक १.३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.५

भारतातील राज्यवार साखर उद्योगाची प्रगती : २०१०-११

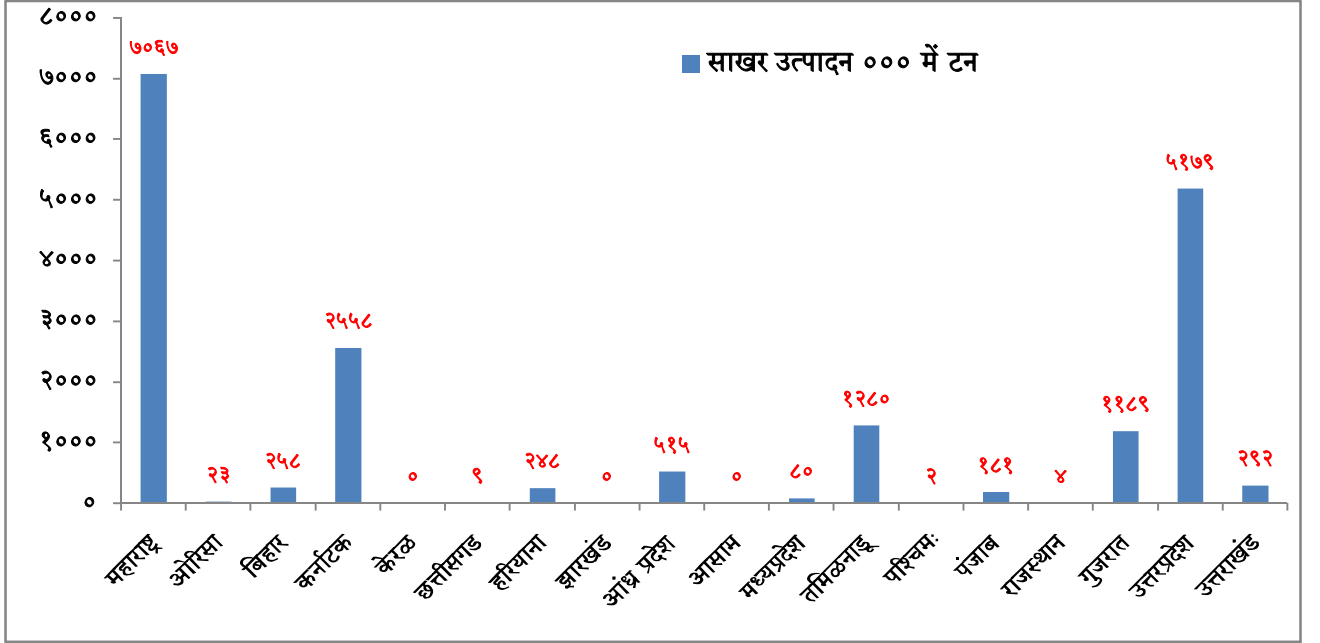
राज्य	साखर कारखाने	सरासरी गाळपाचे दिवस	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
महाराष्ट्र	१४३	१४३	६१३९०	७५६	८४.९	६४१५९	७०६७	११.५१
ओरिसा	४	४३	२५१	८	६१.२	४९०	२३	९.०१
बिहार	९	६६	२७२४	११६	४३.४	५०३३	२५८	९.४९
कर्नाटक	५४	१२७	२३९७७	३३७	९०.३	३०४४३	२५५८	१०.६७
केरळ	-	-	-	३	९५.०	२८५	-	-
छत्तीसगड	३	४६	११०	१२	२३.६	२९	९	७.८२
हरियाणा	१४	५९	२६४८	७४	७२.१	५३३५	२४८	९.३७
झारखंड	२	-	-	७	६८.८	४४७	-	-
आंध्र प्रदेश	३५	६३	५५४७	१५८	७४.१	११७०८	५१५	९.२८
आसाम	-	-	-	२७	३९.१	१०५९	-	-
मध्यप्रदेश	११	५५	८५३	६२	४०.८	२५३५	८०	९.४०
तमिळनाडू	४०	१४२	१४३२८	२९३	१०१.५	२९७४६	१२८०	८.९४
पश्चिम बंगाल	१	२६	२९	१४	७२.५	१००१	२	७.०४
पंजाब	१५	५४	२११२	६०	६१.७	३७००	१८१	८.५९
राजस्थान	१	६०	४८	६	५७.४	३४४	४	७.८०
गुजरात	१८	१५१	११२९५	१५४	८०.५	१२४००	११८९	१०.५३
उत्तरप्रदेश	१२८	८४	५६७३४	१९७७	५९.३	११७१४०	५१७९	९.१३
उत्तराखंड	१०	८६	३१७४	९६	६०.९	५८४२	२९२	९.१९
एकूण भारत	४९०	१०९	१८५५४८	४१७५	६२.६	२९२३०२	१८९१२	१०.१९

Source: Co-operative Sugar, August- 2011; vol. 42, No. 12, Page No- 60, 61, 62,

65, 69,70,71, 73.

आलेख क्रमांक १.३

राज्यवार साखर उत्पादन : २०१०-११

आधार : तक्ता क्रमांक १.५

तक्ता क्रमांक १.५ व आलेख क्रमांक १.३ वरून असे निदर्शनास येते की, २०१०-११ या वर्षी भारतात ऊस लागवडीखालील क्षेत्र ४१७५ हजार हेक्टर होते. ते उत्तर प्रदेशात सर्वाधिक १९७७ हजार हेक्टर, महाराष्ट्रात ७५६ हजार हेक्टर, कर्नाटकात ३३४ हजार हेक्टर व गुजरात राज्यात १५४ हजार हेक्टर होते. यावरून देशात ऊसलागवडी खाली सर्वाधिक क्षेत्रफळ उत्तर प्रदेशात दुसरा क्रमांक महाराष्ट्राचा तर गुजरात राज्याचा सहावा क्रमांक लागतो.

देशात २०१०-११ या वर्षी सरासरी प्रतिहेक्टर ७० टन उसाचे उत्पादन झाले ते तमिळनाडू राज्यात सर्वाधिक प्रतिहेक्टर १०१.५ टन, महाराष्ट्रात ८४.९ टन, गुजरातमध्ये ८०.५ टन तर सर्वात कमी छत्तीसगडमध्ये २३.६ टन प्रतिहेक्टर उसाचे उत्पादन झाले होते. देशात प्रतिहेक्टर ऊस उत्पादनात महाराष्ट्राचा चौथा, तर गुजरात राज्याचा पाचवा क्रमांक लागतो.

देशात २०१०-११ या वर्षी एकूण ४९० साखर कारखाने चालू असून, त्यातील सर्वाधिक १४३ कारखाने महाराष्ट्र राज्यात, उत्तर प्रदेशात १२८ कारखाने, गुजरात राज्यात १८ कारखाने, तर सर्वात कमी राजस्थान व पश्चिम बंगाल या राज्यात प्रत्येकी १ साखर कारखाना सुरू होता. यावरून देशात साखर कारखान्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याचा प्रथम क्रमांक लागतो.

देशात २०१०-११ या वर्षी सरासरी साखर कारखान्याचा हंगाम १०९ दिवस चालला होता तो गुजरात राज्यात सर्वाधिक सरासरी १५१ दिवस, महाराष्ट्र राज्यात १४३ दिवस, तमिळनाडू

राज्यात १४२ दिवस, तर कर्नाटकात सरासरी १२८ दिवस हंगाम चालला होता. यावरून देशात गुजरात राज्याचा प्रथम क्रमांक, तर महाराष्ट्र राज्यात दुसऱ्या क्रमांकाचा गळीत हंगाम चालतो, असे स्पष्ट होते.

देशात २०१०-११ या वर्षी साखर उत्पादन १८९१२ हजार टन झाले. त्यामध्ये सर्वाधिक उत्पादन महाराष्ट्र राज्यात ७०६७ हजार टन, उत्तर प्रदेशात ५१७९ हजार टन, कर्नाटकात २५५८ हजार टन, तर गुजरात राज्यात ११८९ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. देशात साखर उत्पादनात महाराष्ट्र प्रथम, तर गुजरात राज्यात पाचव्या क्रमांकावरील साखर उत्पादन होते.

देशात २०१०-११ या वर्षी सरासरी साखरेच्या उताऱ्याचे शेकडा प्रमाण १०.१९ होते. ते महाराष्ट्र राज्यात सर्वाधिक ११.५१, कर्नाटकात १०.६७, गुजरातमध्ये १०.५३, तर सर्वात कमी उतारा पश्चिम बंगालमध्ये ७.४ होता. यावरून देशात साखर उताऱ्याबाबत महाराष्ट्र प्रथम क्रमांकावर, तर गुजरात राज्य तिसऱ्या क्रमांकावर आहे.

यावरून देशातील साखर उद्योगाच्या प्रगतीमध्ये महाराष्ट्र राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर असून, गुजरात राज्यानेही लक्षणीय प्रगती केली आहे. त्याचा देशात पाचवा क्रमांक लागतो. गुजरातमधील हंगाम काळ इतर राज्यांच्या तुलनेत अधिक चालतो.

१.५ महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची प्रगती :

महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाने राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. महाराष्ट्रात सहकारी क्षेत्रात साखर कारखाना उभारण्याची कल्पना १९१२ मध्ये श्री. हिरेमठ व सहस्रबुद्धे यांनी मांडली. सहकारी क्षेत्रात साखर कारखाना उभारण्याचे काम सहकार तज्ज्ञ लल्लुभाई सामळदास व सहस्रबुद्धे यांनी १९१८ मध्ये केले आणि 'दी निरा व्हॅली सहकारी साखर कारखाना' पुणे जिल्ह्यातील बारामती येथे स्थापन झाला होता. परंतु उसाच्या कमतरतेमुळे १९२४ मध्ये बंद पडला. राज्यात पहिला साखर कारखाना १९१९ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर तालुक्यातील हरेगाव येथे 'दि बेलापूर शुगर अँड अलाईड इंडस्ट्रीज' या नावाने खासगी क्षेत्रात सुरू झाला. त्यानंतर १९३० मध्ये वालचंदनगर येथे वालचंद उद्योग समूहाने दुसरा साखर कारखाना सुरू केला. पुढे ब्रिटिश शासनाने १९३२ मध्ये साखर कारखानदारीस करविषयक संरक्षण दिल्यामुळे राज्यात साखर कारखान्यांच्या उभारणीस मोठे प्रोत्साहन मिळाले.^{१४}

भारतातील व आशिया खंडातील पहिला सहकारी साखर कारखाना महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील (कै.) पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, (कै.) धनंजयराव गाडगीळ यांच्या प्रयत्नांमुळे ३१ डिसेंबर १९४८ मध्ये लोणी, प्रवरानगर येथे 'प्रवरा सहकारी साखर कारखाना' या नावाने सुरू झाला.^{१५} महाराष्ट्र राज्याची साखर उद्योगातील प्रगती तक्ता क्रमांक १.६ व आलेख क्रमांक १.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.६

महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची अलीकडील काळातील प्रगती

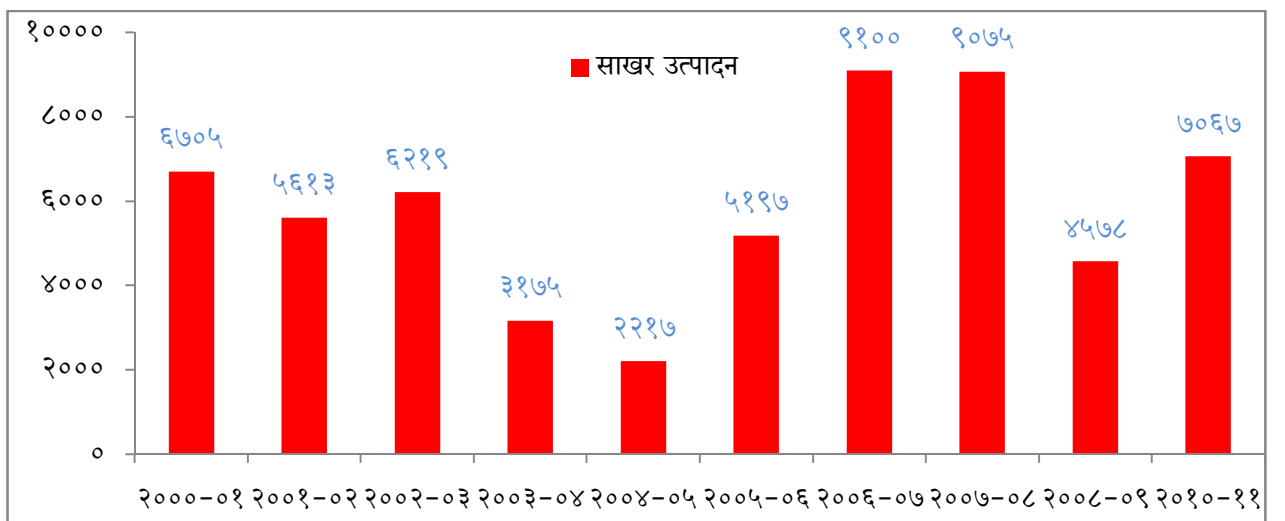
वर्षे	साखर कारखाने	सरासरी गाळपाचे दिवस	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
२०००-०१	१३७	१४६	५७६४९	५९५	८३.३	४९५८९	६७०५	११.६३
२००१-०२	१३५	१२५	४८३८७	५७८	७८.१	४५१४०	५६१३	११.६०
२००२-०३	१५६	१२२	५३४४१	५७३	७४.४	४२१६७	६२१९	११.६४
२००३-०४	१३७	७६	२९०७७	४४३	५७.९	२५६६८	३१७५	१०.९२
२००४-०५	१०२	६७	१९४५६	३२४	६३.२	२०४७५	२२१७	११.३९
२००५-०६	१४२	१०६	४४५७८	५०१	७७.६	३८८५३	५१९७	११.६८
२००६-०७	१६३	१७५	७९८८४	१०४९	७४.९	७८५६८	९१००	११.३९
२००७-०८	१७२	१६०	७६१४४	१०९३	८०.९	८८४३७	९०७५	११.९२
२००८-०९	१४७	८९	४००२३	७६८	७९.०	६०६४८	४५७८	११.४४
२०१०-११	१४३	१४३	६१३९०	७५६	८४.९	६४१५९	७०६७	११.५१

Source: Co-operative Sugar, August- 2011; vol. 42, No. 12, Page No-

60,61,62,65,69,70,71,73.

आलेख क्रमांक १.४

राज्याची अलीकडील काळातील साखरेची प्रगती

आधार: तक्ता क्रमांक १.६

तक्ता क्रमांक १.६ व आलेख क्रमांक १.४ वरून असे निदर्शनास येते की, महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची अलीकडील १० वर्षातील प्रगती अभ्यासली आहे. राज्यात २०००-०१ मध्ये ५९५ हजार हेक्टर क्षेत्र ऊस पिकाच्या लागवडीखाली होते. ते २००५-०६ मध्ये ५०१ हजार हेक्टर तर २०१०-११ पर्यंत त्यात वाढ होऊन ७५६ हजार हेक्टर झाले. राज्यात २०००-०१ मध्ये ४९५८९ हजार टन उसाचे उत्पादन झाले. ते २००५-०६ मध्ये ३८८५३ हजार टन, तर २०१०-११ मध्ये ६४१५९ हजार टनांपर्यंत उसाचे उत्पादन झाले होते.

राज्यात २०००-०१ मध्ये प्रतिहेक्टर ८३.३ टन उसाचे उत्पादन झाले त्यात घट होऊन २००५-०६ पर्यंत ७७.६ प्रतिहेक्टर होते. तर २०१०-११ मध्ये सर्वाधिक ८४.९ टनापर्यंत प्रतिहेक्टर वाढले होते. राज्यात २०००-०१ मध्ये १३७ साखर कारखाने सुरु होते. त्यात सातत्याने वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये १४२ साखर कारखाने, तर २०१०-११ मध्ये १४३ पर्यंत चालू साखर कारखान्यांची संख्या वाढली होती. राज्यात २०००-०१ मध्ये सरासरी हंगाम १४६ दिवस चालला होता. तो २००५-०६ मध्ये सरासरी १०६ दिवस, तर २०१०-११ मध्ये सरासरी हंगाम १४३ दिवस चालला होता. याचा अर्थ राज्यात सरासरी ४ ते ५ महिने साखर कारखान्यांचा हंगाम चालतो, असे दिसून येते.

राज्यात २०००-०१ मध्ये एकूण साखर उत्पादन ६७०५ हजार टन झाले. त्यात घट होऊन २००५-०६ या वर्षी ५१९७ हजार टन तर २०१०-११ या वर्षी ७०६७ हजार टन साखर उत्पादन झाले होते. यावरून राज्यात साखर उत्पादनात अल्प प्रमाणात चढ-उतार होताना दिसून येतो. राज्यात २०००-०१ मध्ये साखरेचा उतारा शेकडा प्रमाण ११.६३ होते. ते २००५-०६ मध्ये ११.६८, तर २०१०-११ या वर्षी राज्यात साखरेच्या उताऱ्याचे शेकडा प्रमाण ११.५१ असल्याचे दिसून येते. यावरून महाराष्ट्र राज्याने साखर उद्योगात देशामध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत मोठी प्रगती केली असून, देशात साखर उत्पादनामध्ये राज्याने दुसरा क्रमांक प्राप्त केला आहे.

१.५.१ महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची विभागवार प्रगती :

वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूट मांजरी बु. यांनी साखर कारखान्याची तीन विभागात विभागणी केली आहे. पहिला दक्षिण विभाग असून, त्यामध्ये कोल्हापूर, सांगली व सातारा हे जिल्हे, दुसरा मध्य विभाग असून, त्यामध्ये पुणे, सोलापूर, अहमदनगर व नाशिक हे जिल्हे, तिसरा उत्तर-पूर्व विभाग असून, त्यामध्ये तीन उपविभाग आहेत. अ) खान्देश यामध्ये धुळे, नंदुरबार व जळगाव हे

जिल्हे, ब) मराठवाडा यामध्ये औरंगाबाद, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, नांदेड, उस्मानाबाद व लातूर हे जिल्हे, तर क) विदर्भ यामध्ये बुलडाणा, यवतमाळ, अकोला, वाशिम, अमरावती, वर्धा, नागपूर, गडचिरोली व भंडारा या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.^{१६} महाराष्ट्र राज्यातील विभागवार साखर उद्योगातील प्रगती खालील तक्ता क्रमांक १.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १.७ वरून असे निदर्शनास येते की, २०००-०१ मध्ये महाराष्ट्रात एकूण १३७ साखर कारखाने सुरु होते. त्यांपैकी दक्षिण विभागात ५६, मध्य विभागात ४७, तर उत्तर-पूर्व विभागात ३४ साखर कारखाने सुरु होते. ते २००५-०६ या वर्षी राज्यात एकूण १४२ साखर कारखाने सुरु होते. त्यांपैकी दक्षिण विभागात ४८, मध्य विभागात ५१, तर उत्तर-पूर्व विभागात ४३ साखर कारखाने सुरु होते. ते २०१०-११ या वर्षी राज्यात १४३ साखर कारखाने चालू होते. त्यांपैकी दक्षिण विभागात ४६, मध्य विभागात ५४, तर उत्तर-पूर्व विभागात ४३ साखर कारखाने सुरु होते. यावरून महाराष्ट्रातील मध्य विभागात सर्वाधिक साखर कारखाने सुरु आहेत. त्यानंतर दक्षिण विभाग व शेवटी उत्तर-पूर्व विभागाचा क्रमांक लागतो.

महाराष्ट्रातील विभागवार गाळपाच्या (हंगाम कालावधी) दिवसांचा विचार केला असता राज्यात २०००-०१ मध्ये हंगाम सरासरी १४६ दिवस चालला. तो दक्षिण विभागात १११ दिवस, मध्य विभागात १७५ दिवस, तर उत्तर-पूर्व विभागात १६५ दिवस सरासरी हंगाम सुरु होता. २००५-०६ या वर्षी राज्यातील हंगाम सरासरी १०६ दिवस चालला. तो दक्षिण विभागात ७५ दिवस, मध्य विभागात १२९ दिवस तर उत्तर-पूर्व विभागात ११३ दिवस चालला होता. तर २०१०-११ या वर्षी राज्यात साखर कारखान्यांचा हंगाम सरासरी १४३ दिवस चालला होता. तो दक्षिण विभागात १०९ दिवस, मध्य विभागात १७६ दिवस, तर उत्तरपूर्व विभागात १३६ दिवस हंगाम चालला होता. यावरून महाराष्ट्रातील मध्य विभागातील साखर कारखान्याचा हंगाम दक्षिण व उत्तर-पूर्व विभागाच्या तुलनेत अधिक काळ चालतो असे दिसून आले.

राज्यातील विभागवार साखर उत्पादनाचा अभ्यास केला असता, २०००-०१ मध्ये राज्यात ६७०५ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. ते दक्षिण विभागात १४७५ हजार टन, मध्य विभागात २८७६ हजार टन तर उत्तर-पूर्व विभागात २३५४ हजार टन झाले होते. २००५-०६ या वर्षी राज्यात ५१९७ हजार टन साखर उत्पादन झाले ते दक्षिण विभागात ७५९ हजार टन, मध्य विभागात २३५५ हजार टन तर उत्तरपूर्व विभागात २०८३ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. राज्यात २०१०-११ या वर्षी ७०६७ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले, ते दक्षिण विभागात

तक्ता क्रमांक १.७

महाराष्ट्र राज्यातील साखर उद्योगाची विभागवार प्रगती

वर्ष	विभागवार सुरु असलेले साखर कारखाने				विभागवार गाळपाचे दिवस				विभागवार साखर उत्पादन				विभागवार साखरेचा उतारा			
	दक्षिण विभाग	मध्य विभाग	उत्तर-पूर्व विभाग	एकूण महाराष्ट्र	दक्षिण विभाग	मध्य विभाग	उत्तर-पूर्व विभाग	एकूण महाराष्ट्र	दक्षिण विभाग	मध्य विभाग	उत्तर-पूर्व विभाग	एकूण महाराष्ट्र	दक्षिण विभाग	मध्य विभाग	उत्तर-पूर्व विभाग	एकूण महाराष्ट्र
२०००-०१	५६	४७	३४	१३७	१११	१७५	१६५	१४६	१४७५	२८७६	२३५४	६७०५	१०.७९	११.७७	१२.०४	११.६३
२००१-०२	५१	५०	३४	१३५	१०८	१४१	१२६	१२५	१३६५	२३३४	१९१४	५६१३	११.१२	११.५२	१२.०७	११.६०
२००२-०३	६१	५२	४३	१५६	१०३	१४०	१२६	१२२	१४२७	२५८१	२२११	६२१९	१०.९१	११.७६	१२.०१	११.६४
२००३-०४	४९	४८	४०	१३७	७०	८४	७३	७६	७६६	१२८४	११२५	३१७५	१०.७८	१०.७५	११.२२	१०.९२
२००४-०५	३३	३८	३१	१०२	५१	६४	८७	६७	३७०	६९५	११५२	२२१७	१०.५३	११.०६	११.९३	११.३९
२००५-०६	४८	५१	४३	१४२	७५	१२९	११३	१०६	७५९	२३५५	२०८३	५१९७	१०.४०	११.५६	१२.३२	११.६८
२००६-०७	६३	५५	४५	१६३	१६४	२०८	१४९	१७५	२३९६	३९४६	२७५८	९१००	१०.८७	११.३४	११.९७	११.३९
२००७-०८	६९	५७	४६	१७२	१३८	२०१	१४२	१६०	२२४१	४०२७	२८०७	९०७५	११.२६	११.८५	१२.६१	११.९२
२००८-०९	५१	५४	४२	१४७	५४	११४	९८	८९	६०५	२११४	१८५९	४५७८	१०.४९	११.१४	१२.१७	११.४४
२०१०-११	४६	५४	४३	१४३	१०९	१७६	१३६	१४३	११७८	३४०८	२४८१	७०६७	१०.८९	११.३१	१२.१३	११.५१

Source: Co-operative Sugar, August- 2011; vol. 42, No. 12, Page No- 60,61,62,65,69,70,71,73.

११७८ हजार टन, मध्य विभागात ३४०८ हजार टन, तर उत्तर-पूर्व विभागात २४८१ हजार टन झाले होते. यावरून राज्यातील एकूण साखर उत्पादनात मध्य विभागात सर्वाधिक साखर उत्पादन होते. त्या तुलनेत दक्षिण व उत्तर-पूर्व विभागातील साखर उत्पादनाचे प्रमाण कमी आहे.

राज्यातील विभागवार साखरेचा उतारा किती मिळतो याचा अभ्यास केला असता, २०००-०१ मध्ये राज्यात साखरेच्या उताऱ्याचे शेकडा प्रमाण ११.६३ होते. तो दक्षिण विभागात १०.७९, मध्य विभागात ११.७७, तर उत्तर-पूर्व विभागात १२.०४ होता. २००५-०६ मध्ये राज्यात साखरेचा उतारा ११.६८ मिळाला. तो दक्षिण विभागात १०.४०, मध्य विभागात ११.५६, तर उत्तर-पूर्व विभागात १२.३२ मिळाला होता. तसेच अलीकडील २०१०-११ या वर्षी राज्यात साखरेच्या उताऱ्याचे शेकडा प्रमाण ११.५१ होते, ते दक्षिण विभागात १०.८९, मध्य विभागात ११.३१, तर उत्तर-पूर्व विभागात साखरेचा उतारा १२.१३ एवढा मिळाला होता. यावरून राज्यातील उत्तर-पूर्व विभागातील साखर कारखान्यांवर उसापासून मिळणारा उतारा सर्वाधिक मिळतो. त्या तुलनेत मध्य व दक्षिण विभागातील साखर कारखान्यांवर मिळणारा साखरेचा उतारा कमी दिसून येतो.

१.६ पुणे जिल्ह्यातील साखर उद्योगाची प्रगती :

जिल्ह्याचा साखर उत्पादनात दुसरा क्रमांक लागतो. पुणे जिल्ह्यातील पहिला साखर कारखाना सन १९५५ मध्ये एकाच वेळी “छत्रपती सहकारी साखर कारखाना, भवानीनगर आणि माळेगाव सहकारी साखर कारखाना, इंदापूर- बारामती तालुक्यात सुरू झाले.”^{१७} पुणे जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांचा अभ्यास करतांना तालुकावार साखर उद्योगाची प्रगती व साखर कारखानानुसार प्रगती अभ्यासली आहे.

१.६.१ पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर उद्योगाची प्रगती :

जिल्ह्यामध्ये एकूण १४ तालुके आहेत. पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर कारखान्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. कारण त्यावरून जिल्ह्याचा झालेला विकास नेमका कोणत्या पध्दतीचा आहे ती माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १.८ व आलेख क्रमांक १.५ मध्ये दर्शवली आहे.

तक्ता क्रमांक १.८ व आलेख क्रमांक १.५ वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर उद्योगावर प्रगती अभ्यासली आहे. त्यामध्ये सन २०१०-११ यावर्षी जिल्ह्यातील एकूण १४ तालुक्यामध्ये ९ तालुक्यात साखर कारखाने आहेत. त्या ९ तालुक्यात

तक्ता क्रमांक १.८

पुणे जिल्ह्यातील साखर उद्योगाची तालुकावार प्रगती सन: २०१०-११

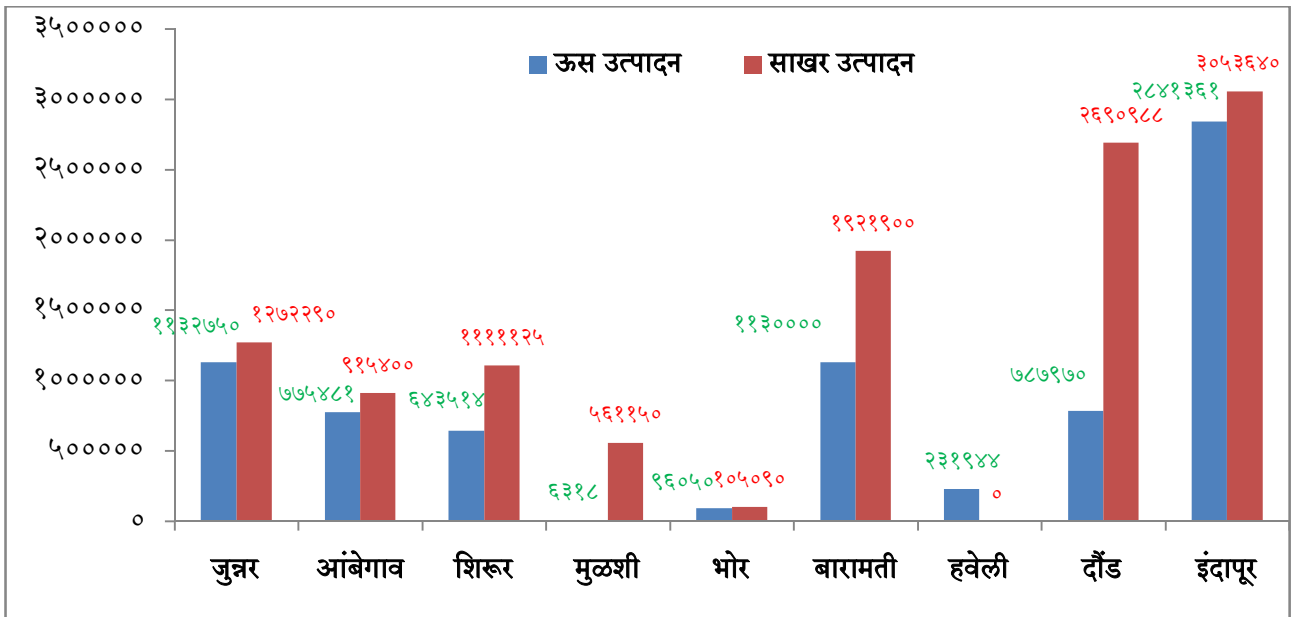
तालुके	साखर कारखाने	गाळपाचे सरासरी दिवस	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
जुन्नर	१	१७६	११.३३	१०७२५.००	९०.४८	११३२७५०	१२७२२९०	११.२३
आंबेगाव	१	२३५	७.७५	१०५८७.५५	७३.२४	७७५४८१	९१५४००	११.८२
शिरूर	२	२३३	८.६५	९५६७.३४	८४.४७	६४३५१४	१११११२५	१०.७३
मुळशी	१	२३८	४.८९	६३१८.००	७३.३५	६३१८	५६११५०	११.४८
भोर	१	२१७	२.११	९६०५०.००	७८.००	९६०५०	१०५०९०	१०.६८
बारामती	२	२४६	९.१७	२५९४१.२५	९९.२२	११३००००	१९२१९००	११.४४
हवेली	१	१७६	२.३२	-	२३.२२	२३१९४४	-	७.५६
दौंड	४	२१०	१२.४७	२४२५९.३३	९१.७०	७८७९७०	२६९०९८८	१०.९०
इंदापूर	४	२३९	११.३६	२८३३७.११	११०.३७	२८४१३६१	३०५३६४०	११.९३
वेलहा	-	-	-	-	-	-	-	-
मावळ	-	-	-	-	-	-	-	-
पुरंदर	-	-	-	-	-	-	-	-
खेड	-	-	-	-	-	-	-	-
पुणे (शहर)	-	-	-	-	-	-	-	-

संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ लि. मुंबई, सांख्यिकी दैनंदिनी-२०१२, पान क्र. ४८,

साखर डायरी-२०१२, पान क्र. ४९.

आलेख क्रमांक १.५

राज्याची अलिकडील काळातील साखरेची प्रगती सन २०१०-११

आधार : तक्ता क्रमांक १.८

एकूण १७ साखर कारखाने आहेत. तर उरलेल्या वेल्हा, मावळ ,पुरंदर, खेड व पुणे शहर तालुक्यात एकही साखर कारखाना नाही. कारखाना असलेल्या तालुक्यात सर्वाधिक कारखाने दौंड व इंदापूर तालुक्यात प्रत्येकी ४ साखर कारखाने आहेत. तर बारामती व शिरूर तालुक्यात प्रत्येकी २ साखर कारखाने तर जुन्नर, आंबेगाव, मुळशी, भोर व हवेली तालुक्यात प्रत्येकी १ साखर कारखाना आहे.

तालुकावार ऊस लागवडीखालील क्षेत्राचा विचार केला असता, इंदापूर तालुक्यात सर्वाधिक २८३३७.११ हजार हेक्टर क्षेत्र होते तर सर्वात कमी मुळशी तालुक्यात ६३१८ हजार हेक्टर क्षेत्र ऊस लागवडी खाली होते. सर्वाधिक ऊस उत्पादन दौंड तालुक्यात ७८७९७० हजार टन झाले तर सर्वात कमी भोर तालुक्यात ९६०५० हजार टन झाले होते. तर साखर उत्पादनात सर्वाधिक प्रमाण इंदापूर तालुक्यात ३०५३६४० हजार टन तर सर्वात कमी भोर तालुक्यात १०५०९० हजार टन झाले होते. तालुकावार साखर उताऱ्याचा विचार करता सर्वाधिक उतारा इंदापूर तालुक्यात ११.९१, आंबेगाव ११.८२, जुन्नर ११.२३ तर सर्वात कमी हवेली तालुक्यात ७.५६ ऐवढा मिळाला होता. यावरून पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर उद्योगाची प्रगती वेगाने असून जिल्ह्यातील काही तालुक्यात आजही एकही साखर कारखाना नाही अशी स्थिती आहे त्यामुळे साखर उद्योगाबाबत जिल्ह्यात विषमता दिसून येते.

६.१.२ पुणे जिल्ह्यातील साखर कारखान्यावार साखरेची प्रगती :

पुणे जिल्हा तसा राज्याच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका निभावत आहे. कारण या जिल्ह्यातील मोठ-मोठे औद्योगिक प्रकल्प, आय टी पार्क, भौगोलिक व सांस्कृतिक संपन्नता मोठ्या प्रमाणात लाभली आहे. तसेच पुणे जिल्ह्यात साखर कारखानदारी व्यवसायानेही मोठी झेप घेतली आहे. जिल्ह्यात सहकारी चळवळीनेही मोठी कामगिरी केली आहे.^{१८} म्हणून जिल्ह्यात साखर उद्योगाने केलेल्या प्रगती संबंधीची माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १.९ व आलेख क्रमांक १.६ मध्ये दर्शवली आहे.

वरील तक्ता क्रमांक १.९ व आलेख क्रमांक १.६ वरून असे दिसून येते की, सन २०१०-११ या वर्षापर्यंत जिल्ह्यात एकूण १७ साखर कारखाने स्थापन झाले होते. त्यामध्ये १२ सहकारी व ५ खाजगी साखर कारखाने होते. एकूण कारखान्यात ४००० मे. टन गाळप क्षमता असलेले विघ्नहर, भिमा-पाटस, इंदापूर, माळेगाव हे कारखाने तर ४००० मे. टन गाळप क्षमतेपेक्षा कमी गाळप क्षमता असलेले भीमाशंकर, घोडगंगा, संत तुकाराम, राजगड, सोमेश्वर, यशवंत, छत्रपती,

तक्ता क्रमांक १.९

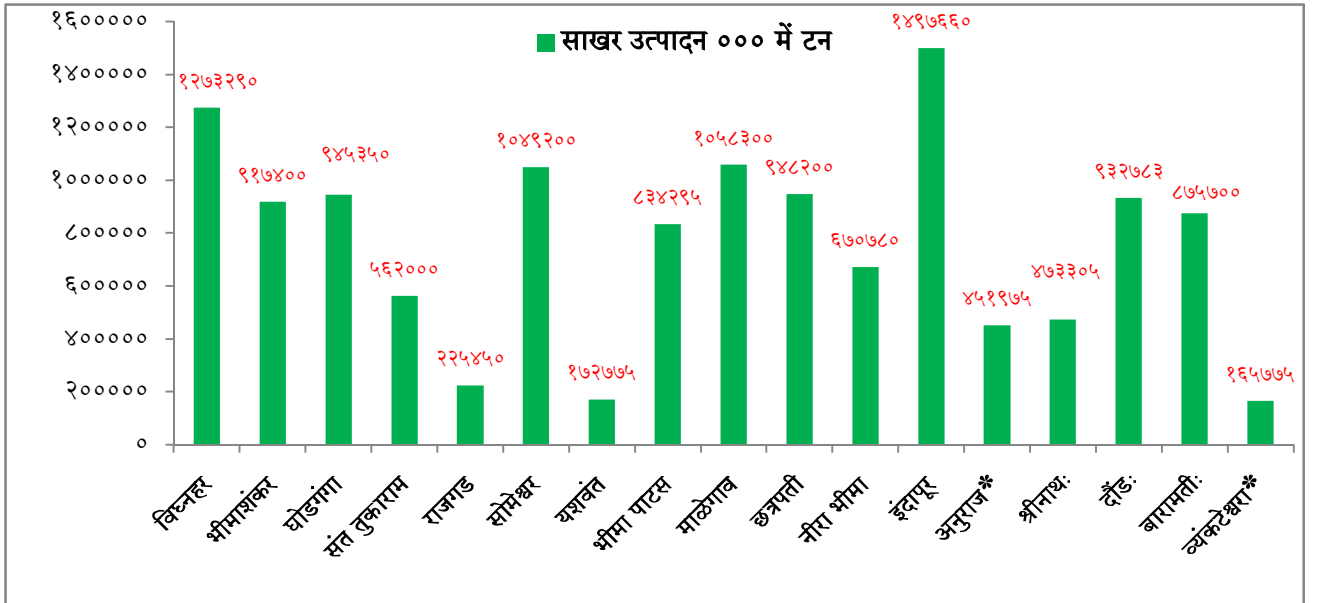
पुणे जिल्ह्यातील साखर कारखानावार साखरेची प्रगती सन: २०१०-११

अ. क्र.	साखर कारखाने	गाळप क्षमता	एकूण ऊसगाळप (००० टन)	ऊस लागवडी खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादन (टनात)	ऊस उत्पादन (००० टन)	एकूण साखर उत्पादन (००० टन)	साखरेचा उतारा
१	विघ्नहर	५०००	११३२७५०	१०७२५.००	९०.४८	९८००००	१२७३२९०	११.२३
२	भीमाशंकर	२५००	७७५०६०	१०५८७.५५	७३.२४	२१४९२०	९१७४००	११.८२
३	घोडगंगा	२५००	८६५०३४	१०४९३.४२	८४.४७	८५७९०९	९४५३५०	१०.९३
४	संत तुकाराम	२५००	४८९३६५	६३१८.००	७३.३५	८१३७५५	५६२०००	११.४८
५	राजगड	१२५०	२११६६०	९६०५०.००	७८.००	९६०५०	२२५४५०	१०.६८
६	सोमेश्वर	३५००	९१७८८१	१२१४१.०६	९९.२२	११३००००	१०४९२००	११.४४
७	यशवंत	३५००	२३१९४४	-	२३.२२	९१.७३	१७२७७५	७.५६
८	भीमा पाटस	५०००	७८७९७०	१३२४८.११	९१.७०	११९३९७	८३४२९५	१०.९०
९	माळेगाव	४०००	८८७६१३	१४६१३.११	९१.७७	११२५८६	१०५८३००	११.९१
१०	छत्रपती	३५००	८५३२४५	१२६८६.१२	९८.२३	१९२५१६	९४८२००	११.११
११	नीरा भीमा	१२५०	५८७२५५	१३६७१.८३	८०.८७	१६३७१२	६७०७८०	१०.३५
१२	इंदापूर	५०००	१४३६२६१	१२०४०.११	११०.३७	११५६४८	१४९७६६०	१०.७६
१३	अनुराज*	२५००	४०१२०५	११४६०.१४	७९.५२	१०४२५१	४५१९७५	११.२५
१४	श्रीनाथ म्हसकोबा*	२५००	४२८०६४	१२४६२.८२	७२.८०	१०४१७३	४७३३०५	११.०६
१५	दौंड शुगर.प्रा.लि.*	३५००	८०८६९४	१८९८८.६२	९६.०९	१९२३२८	९३२७८३	११.५३
१६	बारामती अँग्रो*	४०००	७८९६३१	१७३८९.११	८०.४२	१८१८१२	८७५७००	११.१६
१७	व्यंकटेश्वर*	२५००	१५१७००	११३५२.२३	-	११३६६२	१६५७७५	१०.२२

संदर्भ : प्रादेशिक सह संचालक साखर पुणे, व साखर डायरी-२०१२, पान क्र. २७ व ५२.

आलेख क्रमांक १.६

राज्याची अलिकडील काळातील साखरेची प्रगती सन २०१०-११

आधार : तक्ता क्रमांक १.१०

निरा-भिमा, अनुराज, श्रीनाथ, दौंड व व्यकटेश्वरा हे साखर कारखाने होते. पुणे जिल्ह्यातील एकूण साखर कारखान्यात यावर्षी सर्वाधिक ऊस गाळप इंदापूर कारखान्याने १४३६२६१ मे टन केले. त्यानंतर विघ्नहर कारखान्याने ११३२७५० मे टन ऊस गाळप केला तर ऊस लागवडी खालील जमिन क्षेत्र सर्वाधिक माळेगाव साखर कारखान्याचे १४६१३ हजार हेक्टर ऐवढे होते इंदापूर साखर कारखाना कायेक्षेत्रात सर्वाधिक ११०.३७ टन प्रतिहेक्टर ऊस उत्पादन मिळाले होते तर एकूण साखर उत्पादनात सर्वाधिक उत्पादन इंदापूर साखर कारखान्याने १४९७६६० हजार टन तर सर्वात कमी साखर उत्पादन व्यकटेश्वरा साखर कारखान्याचे १६५७७५ हजार टन होते.

कारखान्यानुसार साखर उताऱ्याचा विचार करता सर्वाधिक उतारा भीमाशंकर साखर कारखान्याला ११.८२ टक्के मिळाला, दौंड कारखान्याला ११.५३ टक्के तर सर्वात कमी उतारा व्यकटेश्वरा साखर कारखान्याला १०.२२ ऐवढा मिळाला होता. यावरून पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार साखर कारखान्यांची प्रगती उल्लेखनिय असल्याची दिसून येते.

१.७ सारांश :

प्रस्तुत प्रकरणात साखर उद्योगाच्या प्रगतीचा अभ्यास केलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने जागतिक साखर उद्योगाची १९५५-५६ ते २०१०-११ या काळातील प्रगती अभ्यासली आहे. त्यावरून जगात ऊसापासून व बीटापासून साखर उत्पादित केली जाते. जगात ऊसापासून बनलेल्या साखरेच्या प्रमाणात सतत वाढ होत, असून बीटापासून बनलेल्या साखरेच्या प्रमाणात सतत घट होत आहे.

जागतिक साखर उत्पादनात भारताचा जगात ब्राझिल नंतर दुसरा क्रमांक लागतो. साखर उद्योगाच्या इतिहासावरून साखरेची जन्मभूमी व माहेरघर भारतच आहे यात शंकाच नाही. भारतात २०१०-११ पर्यंत देशात ४९० साखर कारखाने चालू होते त्याच बरोबर १८९१२ हजार टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. भारतातील साखर उद्योग हा देशातील कृषी आधारीत उद्योगात दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग असून देशातील एकूण ग्रामीण लोकसंख्येच्या सुमारे ७.५ टक्के शेतमजुरांना आधार देऊन ग्रामीण विकासाला चालणा देत आहे.

भारतातील व आशिया खंडातील पहिला सहकारी साखर कारखाना महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील (कै.) पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, (कै.) धनंजयराव गाडगीळ यांच्या प्रयत्नामुळे ३१ डिसेंबर १९४८ मध्ये लोणी, प्रवरानगर येथे 'प्रवरा सहकारी साखर

कारखाना' या नावाने सुरू झाला. त्यांतर राज्यात व देशभरात सहकारी साखर कारखानदारीला खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली. महाराष्ट्र राज्याने साखर उद्योगात देशामध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत साखर उत्पादनामध्ये दुसरा क्रमांक प्राप्त केला आहे. शेजारील गुजरात राज्यात साखर उद्योगाने मोठी प्रगती सुरू आहे. देशात पाचव्या क्रमांकाचे साखर उत्पादन गुजरातमध्ये होते तर देशातील सर्वाधिक काळ हंगाम याच राज्यात चालतो.

पुणे जिल्ह्यातील ऊसाचे उत्पादन व क्षेत्र वाढत आहे. जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होत आहे. तसेच मोठ्या प्रमाणात साखरेचे उत्पादन होत आहे तसेच जिल्ह्यातील ऊस पिकाखालील क्षेत्रात वाढ होऊन साखरेचा उताराही चांगला प्राप्त होत आहे. पुणे जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातील साखर कारखाने चांगल्या पध्दतीने चालू असून ते जिल्ह्याच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत असे म्हणता येईल.

* संदर्भ :

- १) 'भारतीय अर्थव्यवस्था', सामान्य अध्ययन, प्रतियोगिता दर्पण, अतिरिक्त अंक २०११
२०१२, पान क्र. ७३.
- २) तत्रैव, पान क्र. ७० ते ७५, ८१, २०४.
- ३) "World Sugar Year Book', August-2008, Page No-28.
- ४) तत्रैव, पान क्र.२८.
- ५) दोशी रवींद्र, 'हिंदुस्थानातील साखरेची कहाणी', अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर १९९३,
खंड-१७ अंक-३, पान क्र. २६३.
- ६) आम्हाड सुहास, 'ऊसशेती आणि साखर उद्योग यांचे अर्थशास्त्र कोपरगाव तालुक्यातील
ऊसशेती सहकारी साखर कारखान्यांचे चिकित्सक व्यष्टी अध्ययन', पीएच. डी.
शोधप्रबंध, पुणे विद्यापीठ, १९९२, पान क्र. ३८.
- ७) तत्रैव पान क्र. ३८.
- ८) केसरी पाहणी, 'साखर उद्योग विकास-विशेष पुरवणी', दै. केसरी, १ एप्रिल १९९३,
पान क्र.९.
- ९) तनपुरे सतीश, 'ऊसतोडणी व वाहतुकीचे काम करणाऱ्या बालमजुरांचा चिकित्सक
अभ्यास : २००६-०७', एम. फिल. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, एप्रिल २००८, पान क्र. २३.
- १०) लाटे संजीव, 'महाराष्ट्रातील ऊसतोडणी कामगारांचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास :
१९९०-२००२', पीएच.डी. शोधप्रबंध, पुणे विद्यापीठ, एप्रिल २००४, पान क्र. ७.
- ११) शिंदे एस. जी., 'संगमनेर जिल्हा अहमदनगर कार्यक्षेत्रातील ऊसतोडणी आणि वाहतूक
कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या', एम. फिल. प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र
विद्यापीठ, पुणे, एप्रिल १९९६, पान क्र. २.
- १२) सोंडगे एम. एन., 'भारतीय साखर उद्योगात महाराष्ट्राचे स्थान', गोडवा, ऑक्टोबर १९९३,
पान क्र. १४.
- १३) शिंदे एस. जी., 'पुणे जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांच्या कार्यक्षेत्रात काम करणाऱ्या
ऊसतोडणी व वाहतूक कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे स्वरूप व
उपाययोजना, एक चिकित्सक अभ्यास : २०००-०५', पीएच. डी. शोधप्रबंध, टिळक
महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, डिसेंबर २००६, पान क्र. ११.

- १४) तुपे ँस. डी., 'सलखर करखलन्यलंकर गुरलमीण अरुथव्यवसुथेवर डुललेलल परलणलड ँक अडुडलस' पीँक. डी. डुरडंध, डुणे वलदुडलडुीठ, डुणे, १९ॢ०.
- १ॡ) दलसुतलने संतुीष, 'आडलल डुहलरलषु २००ॡ', दलसुतलने रलडकंदुर आणल कंडुनी, डुणे, डलन कर. ॢॢ.
- १ॢ) "Performance of Sugar Factories in Maharashtra', Vasantdada Sugar Institute, Season 2009-10. Page No. 205.
- १ॣ) तुपे ँस. डी., 'सलखर करखलन्यलंकर गुरलमीण अरुथव्यवसुथेवर डुललेलल परलणलड ँक अडुडलस' पीँक. डी. डुरडंध, डुणे वलदुडलडुीठ, डुणे, १९ॢ०, डलन कर. २१.
- १।) डुहलरलषुतुील सडुकरलरी कळवळ ँक दुडुीकुषेड, सन २००९, डलन करं. ३ॡ.